

Inbillning som medicinsk behandling, från 1700-talets magnetism till dagens placebo

**Cecilia
Riving**

Under 1700-talet uppfanns tanken om så kallad animal magnetism, där människors sjukdomar skulle kunna botas med magnetiska strykningar. Under årtiondenas lopp fick idén nya former och nya begrepp myntades: magnetism blev somnambulism, inbillning, suggestion, hypnos. Idag talar vi om placeboeffekten. Cecilia Riving skriver.

Se! Ur ruinerna af det sammanstörtade gamla och förvända uppreser sig en trot-sig skepnad, – det är Otron. Och der höjer den åldriga Vidskepelsen stolt sitt gråa hufvud. Naturens makter äro i rörelse. Jorden bäfvar, öar sjunka i hafvets djup, meteorer ljunga, och en miasma födes, som väcker Medeltidens mordengel, Pesten, ur den sömn han i århundraden sofvit. Han reser sig med makt, och tågarkring i Europa, starkt beskattande dess länder. Krigets furier kringströ miasmans frö, och smygande nervfebrar växa upp och tära på folkens kraft. Menniskornas nervsystem mattas, deras hjerna omtöcknas: de veta icke hvad de göra. Här se vi dem i skaror samla sig kring Otron; – der se vi hopar af folk falla ned för Vidskepelsens fötter; – och Vidskepelsen, hon, den gamla, hon hånler åt upplysningens makt, och pekar på de människohopar, som bedja henne om råd och hjälp, om botemedel. Villigt lemnar hon åt Inbillningen den begärda hjälpen, och mystiska läror utbreddas. Hon utskickar Svärmeriet, och detta kringflyger på Sympatiens vingar, och – bålen flamma och hexor brännas.

Det är inga lysande framtidsutsikter läkaren **J. V. Broberg** målar upp. Texten, som han skriver 1864, har den animala magnetismen som måltavla. Animal magnetism var en lära som utvecklats av den österrikiske läkaren **Franz Anton Mesmer** vid 1700-talets slut och som i korthet gick ut på att hela universum, ner till varje enskild människa, består av ett magnetiskt fluidum. Om detta fluidum kommer i olag i kroppen uppstår sjukdom som kan botas genom magnetiska strykningar. Mesmers lära väckte skepsis i vetenskapliga kretsar men patienterna strömmade till, först i Wien och sedan i Paris. Det var Mesmers lärjunge, **markisen av Puységur**, som utvecklade den metod som skulle sprida sig över Europa under 1800-talets första hälft. I stället för de konvulsioner och kramper som drabbade Mesmers patienter ledde Puységurs strykningar till ett sömnlignande tillstånd,

somnambulism. Det var ett förhöjt medvetandetilstånd där den sovande kunde skåda in i sin egen kropp och själv ställa diagnos. Denna översinnliga förmåga slog an i en tid av romantiska och vitalistiska idéer. Människor flockades i magnetisörernas salonger och magnetismen blev ett populärt tidsfördriv där den som kände sig frestad kunde prova att magnetisera familj och vänner.

Det var denna populärkulturella trend Broberg vände sig mot. För honom var den animala magnetismen en irrlära, en återgång till äldre tiders vidskeplighet. Vid 1800-talets mitt var den vetenskapliga medicinen på frammarsch och höll på att muta in allt fler kunskapsområden. I denna professionaliseringsprocess var det avgörande att distansera sig från allt som man menade *inte* var vetenskap – religion, kvacksalveri, folkmedicin, vidskeplighet, äldre tiders okunnighet över huvudtaget. Revirmarkering var den moderna medicinens paradgren. Allt som föll utanför de riktmärken man satt upp för objektiv naturvetenskap var suspekt. En behandlingsmetod som gick ut på att manipulera magnetiska flöden, vars existens man i sig kunde betvivla, genom märkliga strykningar över en somnambul patient, kvalade inte in. Farligast av allt var att metoden appellerade till människors suggestionsförmåga. Det var inte något magnetiskt fluidum som var hotet: det var inbillningen.

INBILLNINGENS SKUGGTILLVARO

Redan tidigt kom man fram till att det sannolikt inte fanns något magnetiskt fluidum. Två vetenskapliga kommittéer tillsattes av **Ludvig XVI** för att utreda Mesmers metod och båda kom fram till att varje form av magnetism lyste med sin frånvaro. Metodens effekt – för den var oavvislig – var inte ett fysiskt fenomen utan ett resultat av inbillning. Även om människor mådde bättre efter behandlingen, även om deras huvudvärk, gikt eller nervproblem hade lindrats, var det inget att fästa vikt vid eftersom det byggde på ett luftslott, något som inte fanns på riktigt. Inbillning

var inte vetenskap. En viss oro uppstod när några medlemmar i kommittéerna kände av Mesmers behandling. I egenskap av Frankrikes mest framstående vetenskapsmän var det inte lämpligt att falla offer för simpelt bländverk.

När den kringresande danske magnetisören **Carl Hansen** höll en demonstration för Svenska läkarsällskapet 1864 avfärdades han med motiveringen att den verksamma beståndsdelen i hans metod var just inbillning. Ingen av de närvarande läkarna blev magnetiserade men däremot en betjänt, vilket sågs som bevis på att allt var en illusion: i avsaknad av läkarnas vetenskapliga kunskap och förmåga att se igenom bedrägeri var betjänten ett lätt offer. Sällskapet publicerade en rapport där de tog avstånd från animal magnetism, med konstaterandet att ”de kurer, som man tillskrifvit denna behandling, hafva endast åstadkommit genom ’tro’, eller hos patienter på förhand inprägladt hopp, ensamt eller i förening med naturens egen helande förmåga”.

I Sverige var det få läkare som använde sig av animal magnetism, med **Pehr Gustaf Cederschiöld** som det stora undantaget. Han var kvinnoläkare, senare professor i obstetrik på Karolinska institutet, och mellan 1815 och 1821 gav han ut *Journal för animal magnetism* där han redogjorde för metodens funktion och handhavande, bland annat genom ett antal fallstudier. Hans attityd till magnetismen var pragmatisk: han menade sig inte vara någon stor teoretiker utan brydde sig mest om metodens effekt. Han var på det klara med att relationen mellan magnetisör och den magnetiserade – den så kallade rapporten – hade terapeutisk betydelse. Det fanns en kraft i människans vilja som kunde överföras från en individ till en annan. Eftersom denna kraft var osynlig förnekades den av många läkare:

Men det gifves kanhända, äfven i vår tid, mången inbilsk Halftänkare, som, stolt pockande på sitt förnuft, ej vill medgifva annat än det, hvarpå han kan taga med

händerna; och som följaktligen tror sig böra förfölja Animala Magnetismen såsom ett blott tankspöke. Dessa äro ej olika den i diket liggande Grodan, hvilken troligtvis skulle begabba Örnen, om han berättade, huru han kan uppsvinga sig öfver skyarne, och derigenom höja sig öfver himlens ljungeldar.

Det man inte kunde ta på med händerna, det förkastades av naturvetenskapens företrädare. Cederschiöld mötte kompakt motstånd från den svenska läkarkåren och blev förbittrad över omgivningens oförståelse. Inbillningens tidevarv var inte inne.

INBILLNINGENS TIDEVARV

Inbillningen skulle få sin revansch under senare delen av 1800-talet. De psykologiska mekanismer som avfärdats inom den animala magnetismen fick en annan status när de framträdde i hypnosens form. Samtidigt bytte fenomenet namn från inbillning till suggestion. Suggestion – att plantera nya tankar och idéer i patientens undermedvetna – var den centrala terapeutiska tekniken inom den medicinska hypnos som etablerades under 1880-talet. Hypnotismen – som växte direkt ur magnetismen – hade myntats av den skotske läkaren **James Braid** när han på 1840-talet besökt en magnetisk föreställning och gått hem och experimenterat. Han trodde inte på ett magnetiskt fluidum utan snarare på psykologiska processer hos den hypnotiserade. I stället för strykningar använde han tekniken att fixera blicken vid ett föremål.

Hypnotismen gick först ganska obemärkt förbi men på 1880-talet exploderade intresset. Det hade flera grunder, varav en var Hansen, den magnetisör som blivit bryskt avfärdad av Svenska läkarsällskapet 1864. När han uppträdde på de europeiska scenerna kom läkare dit och blev inspirerade, däribland **Sigmund Freud**. Två centra för hypnosbehandling utvecklades, vid kvinnosinnessjukhuset La Salpêtrière i Paris och i Nancy, med sinsemellan olika uppfattning om hypnosens

En grupp patienter och assistenter vid Mesmers animala magnetismterapi. Bild: Wikimedia Commons

natur och tillämpning men förenade i tron på hypnosens förmåga att nå människans undermedvetna skikt. Vid den här tiden grasserade nervös sjuklighet och så kallade funktionella sjukdomar, sådana där patienten upplevde fysiska symptom (huvudvärk, mag- och hjärtproblem, smärta) men där ingen organisk avvikelse kunde upptäckas. För denna sjuklighet etablerades hypnos och suggestion som framgångsrika behandlingsmetoder.

I Sverige drev **Otto Wetterstrand** en känd privatpraktik. Han behandlade patienter med alla möjliga krämpor och var liksom Cederschiöld mer intresserad av den terapeutiska praktiken än av funderingar kring hypnosens väsen. Att relationen mellan hypnotisör och hypnotiserad var den avgörande komponenten var dock självklart; utan behandlarens auktoritet och patientens förtroende var ingen terapi möjlig. Suggestion krävde absolut tillit.

Sveriges förste professor i neurologi, **Frithiof Lennmalm**, underströk i en bok om funktionella sjukdomar 1896 att hypnosens framgång berodde på människors behov av att tro. Han konstaterade att

...några som helst medicinska kunskaper behövas ej för att kunna försätta folk i hypnos. Allra bäst bör det egentli-

gen lyckas för personer, som ej äro besvärade af något slags kunskap i hithörande frågor, utan som lefva i den öfvertygelsen, att de ega en underbar och undergörande "kraft" att genom sin "vilja" inverka på andra, derigenom kunna försätta dem i hypnos och dymedels bota sjukdomar.

Samtidigt som Lennmalm erkände att en amatör kunde vara en väl så god hypnotisör som en läkare inskräppte han behovet av medicinsk kunskap. Denna motsägelse går igen i debatten bland europeiska läkare vid den här tiden: man hämtade inspiration från kringresande hypnotisörer och använde i princip samma metoder men tog samtidigt avstånd från dem och krävde medicinskt monopol. När inbillning etablerade sig som en verksam komponent i sjukdomsbehandling blev det en knepig balansgång: sjukdom var ju läkarnas territorium men inbillningens teknik kunde andra sköta lika bra, om inte bättre. Övertygelsen om behandlarens undergörande förmåga var folkmedicinens framgångskoncept: tron och hoppet överfördes till patienten.

Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal diskuterade svenska läkare det för dem besvärande faktum att människor hellre vände sig till kvacksalvare. Förklaringen var, menade

man, att läkarnas vetenskapliga skepticism blev en hämsko i relationen till patienten som mest av allt ville känna trygghet och hopp. Psykiatern **Teodor Nerander** skrev 1919 att den ”suggestiva verkan af med öfvertygelse framförda ideer, åtbörder och handlingar är allmänt känd – den terapeutiske skeptikern är en mindre ’lyckad’ medicus, äfven om han besitter stort vetande”. Fem år senare menade psykiatern **Viktor Wigert** att kvacksalvaren rön-te framgång med hysteriska personer då ”han ofta är omsvävad av undergörarens nimbus: den sjuke tror mera på honom och vill hellre bli botad genom hans hokus pokus än genom läkarens mera naturliga hjälpmedel”.

INBILLNINGENS ÅTERKOMST?

När behandling med hypnos och suggestion förlorade sin popularitet under tidigt 1900-tal gick inbillningen samma öde till mötes. Det senaste seklets starka biomedicinska paradig-m har knappast främjat inbillningens status. Längre var placebo – vår tids benämning på inbillningens effekt på sjukdom och hälsa – något man avfärdade som en stör-

CITATEN ÄR HÄMTADE FRÅN:

Johan Valentin Broberg, *Om den animala magnetismen och 18:de århundradets mysticism* (Stockholm: Samson & V., 1866), s. 2; *Svenska Post- och Inrikestidningar* 10/3 1864.

Pehr Gustaf Cederschiöld, *Journal för animal magnetism*, I (Stockholm, 1815), s. 3–4

Frithiof Lennmalm, *Om sjukdomar, som bero på föreställningar och som botas genom föreställningar, särtryck ur Hygiea* (Stockholm, 1896), s. 45.

Teodor Nerander, *Om villfarelser, tanke- och sinnesvillor: En översiktlig framställning* (Lund: Håkan Ohlsson, 1919), s. 20, not 1.

Viktor Wigert, *Psykiska sjukdomstillstånd [...] En allmänfattlig framställning*, I (Stockholm: Bonnier, 1924), s. 179.

Cecilia Riving är docent i historia vid Lunds universitet samt bibliotekarie. Hennes forskningsintressen rör psykiatrihistoria i vid bemärkelse och fantasins roll i läsfrämjande insatser. Artikeln bygger på hennes senaste bok *Hela människor: Patientmötet i behandling av psykisk ohälsa från sent 1700-tal till 1924* (Makadam 2024).

ningsvariabel i utprovning av läkemedel. Idag har inbillningens, suggestionens, betydelse återigen börjat uppmärksammas. Framför allt är det relationen mellan läkare och patient som tillskrivs terapeutisk betydelse; det finns en läkande kraft i känslan av förtroende och hopp. Relationen har särskilt stor betydelse i psykoterapeutisk behandling men är viktig i alla möten mellan behandlare och patient. Idag menar placeboforskare att förväntanseffekter är verksamma i all medicinsk behandling.

Även om inbillningen inte alltid värderats har dess terapeutiska effekt varit känd sedan urminnes tider och använts som en aktiv ingrediens i sjukdomsbot, från schamanens magiska ritualer och Cederschiölds magnetiska strykningar till Wetterstrands lugna auktoritet och psykoterapeutens empati. Inbillning är i själva verket en central mänsklig förmåga. Ordet härleds ur *inbildning*: vår tillgång till inre mentala bilder av hur något *skulle kunna* vara. Inbillningen, eller fantasin, gör det möjligt att tänka bortom det konkret närvarande. Med dess hjälp kan den sjuka föreställa sig att vara frisk.

OM PLACEBO, SE TILL EXEMPEL:

Karin Jensen, *Hoppets anatomi: Om förväntanseffekter och placebo* (Stockholm: Natur & Kultur, 2022); Placebo, red. Harry Boström & Helena Dahlgren (Stockholm: Liber i samarbete med Statens beredning för utvärdering av medicinsk metodik, 2000).

Lisbeth Sachs, *Tillit som bot: Placebo i tid och rum* (Lund: Studentlitteratur, 2004).

ÖVRIGA LÄSTIPS:

Cecilia Riving, *Hela människor: Patientmötet i behandling av psykisk ohälsa från sent 1700-tal till 1924* (Göteborg: Makadam, 2024).

Karin Johannisson, *Magnetisörernas tid: Den animala magnetismen i Sverige*, diss. Uppsala (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1974).

Cecilia Riving, ”The double-edged sword: Promises and dangers of hypnotism in Sweden, 1880–1915”, i *The Enduring Fantastic: Essays on Imagination and Western Culture*, red. Cecilia Trenter & Anna Höglund (Jefferson N.C.: MacFarland & Co, 2021).

Cecilia Riving, *Hypnotismens apostel: Om Carl Hansen och det sena 1800-talets kunskapskultur*, Lychnos 2023.